

ZEGELKUNDE EN ADELS-
GESCHIEDENIS

Recensie van: J.H. de Vey Mestdagh m.m.v. J.A. de Boo, *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811*, Utrecht: R.D.O., Balije van Utrecht, 1995, 244 + 112 blz.

Van oudsher geniet de zegelkunde bijzondere aandacht van heraldici, diplomatici en genealogen. Door (kunst)historici wordt tegenwoordig nauwelijks aandacht besteed aan de voorstellingen die op zegels afgebeeld worden. Verwonderlijk is dat niet: niet alleen de minachting die de meeste historici, ja zelfs verschillende mediëvisten, koesteren ten aanzien van hulpwetenschappen, maar vooral de moeilijke toegankelijkheid van het materiaal maakt de sfragistiek tot een terrein dat door slechts weinigen betreden wordt. Ook binnen de archiefwereld heeft het ontsluiten van zegels doorgaans een lage prioriteit. Dat de voorstellingen op en vormgeving van zegels met name voor adelsonderzoek een belangrijke bron vormen, moet ook voor de sigillografische leek duidelijk worden als hij het *Liber sigillorum* doorbladert. Zegels zijn van vele middeleeuwse edelen de enig overgebleven persoonlijke uitingsvorm, als grafzerken of iconografische afbeeldingen ontbreken. Daarnaast leent het archaïserende karakter van de heraldiek (met adellijke symbolen als schilden, helmen, helmtekens, dekkleden en kronen) en de vormgeving van zegels (ruiter-, troon- en staande zegels) zich bij uitstek voor het uitdragen van adellijke of andere pretenties. Om bij het interpreteren van dergelijke elementen de individuele uitingen te scheiden van stijlkenmerken en modes is vanzelfsprekend een uitgebreid vooronderzoek nodig.

De uitgave van de zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht voldoet dan ook aan een grote behoefte, al zullen de meeste (kunst)historici die nog niet voelen. De nauwgezette beschrijving en de voortreffelijke foto's van M.A. Douma, oud-fotograaf bij het Rijksarchief in Groningen, maken het mogelijk de 3350 zegels aan een nader onderzoek te onderwerpen. In de uitgave is gelukkig niet alleen een index op persoonsnamen, instellingen en

plaatsen opgenomen, maar ook een toegang op functies van de zegelaars en zegeltypen, jammer genoeg niet limitatief. De systematische toegang op de heraldische voorstellingen is helaas beperkt tot afgebeelde gebruiksvoorwerpen; schildverdelingen, breuken, dieren en andere stukken ontbreken. Gezien de verwachte omvang van een dergelijke toegang en de problemen bij het samenstellen daarvan, wordt dit gemis m.i. echter ruimschoots gecompenseerd door de wel aanwezige toegangen.

Voegen we bij al deze tractaties de fraaie en verzorgde vormgeving (slechts een enkel zegel is op zijn kop afgebeeld) en de prettige prijs, dan kan ik niet anders dan enthousiast zijn over deze uitgave en de hoop uitspreken dat meer personen en instellingen in de toekomst zullen komen tot vergelijkbare fonds- of archiefgewijze uitgaven. Niet alleen de zegelkunde, heraldiek en genealogie, maar ook de adelsgeschiedenis zal daar zeer bij gebaat zijn.

Redmer Alma

DE VAN AMSTELS: MINISTERIALEN OF
EDELLEN?

Enkele opmerkingen naar aanleiding van: M. Bos, *Het Stichts-Hollands geslacht Van den Bosch. Voorlopig verslag van een onderzoek naar personen en voorgeslacht van Cornelis Jacobsz. (ca.1500-ca.1580) te Waddinxveen*, Hilversum: Verloren, 1995, 256 blz., ill. en tabellen

Hier hebben we te maken met een genealogisch onderzoek ter reconstructie van een stamboom over ruim zes eeuwen en twintig generaties, beginnende in de twaalfde eeuw met Wolfger van Amstel, ministeriaal van de bisschop van Utrecht in 1118 (tabel M op blz. 196-197, generaties I-X) en eindigend in de achttiende eeuw met het geslacht Bos(ch) in Nieuwerkerk aan den IJssel (tabel A op blz. 4-5, generaties XV-XX), waarvan de auteur zelf afstamt. Die laatste generaties, beginnende met de in de titel genoemde Cornelis Jacobsz. te Waddinxveen, waren al gedeeltelijk uitgezocht en gepubliceerd door een andere nazaat, H.M. Kuypers (in *Ons Voorgeslacht*

1987), op wiens werk hier dus wordt voortgebouwd. Diverse andere genealogische tabellen verduidelijken verder dit gecompliceerde onderzoek, waarvan vooral de tabellen G op blz. 124-125 (generaties VI-XIV) en D op blz. 70-71 (generaties XI-XVII) nodig zijn voor de telling der generaties en het algehele overzicht. Er wordt chronologisch teruggewerkt, van later naar vroeger, zoals bij stamboomonderzoek gebruikelijk is.

Anders dan de meeste genealogen begint de auteur, jurist als hij is, met een 'Inleiding over bewijs' (blz. XIII-XXI), waarin hij zijn bewijsmethode verantwoordt en duidelijk maakt dat een volstrekte zekerheid over afstamming nooit kan worden verkregen, tenzij men over DNA-gegevens beschikt. Wij moeten het dus doen met een zo groot mogelijke mate van waarschijnlijkheid en aannemelijkheid, gebaseerd op een zorgvuldig gebruik van de bronnen, samen met opmerkingsgave en combinatievermogen. Daarover blijkt de auteur inderdaad te beschikken, zodat zijn resultaten geloofwaardig overkomen. Wie de moeite wil nemen, kan alles natrekken, iets waartoe ik mij niet groepen heb gevoeld.

Voor de niet-genealoog schuilt het belang van dit boek niet in de eerste plaats in de fraaie stambomen, maar in de geschiedkundige beschouwingen over standen en klassen, en dan met name over adel en ridderschap in het graafschap Holland. We hebben hier te maken met een geslacht dat zich in de zestiende eeuw op zijn welgeborenschap beriep, terwijl zijn leden niet leefden als edelen of ridders, maar als verveners in Waddinxveen en omstreken en turfhandelaars in Rotterdam. Hun afstamming in de rechte mannelijke lijn van een schildboortig geslacht uit de dertiende eeuw gaf hun recht op deze kwalificatie. Gezien dit feit kon de auteur bij het terugzoeken van hun voorgeslacht de welgeborenschap als leidraad hanteren.

Nu is dit fenomeen van de Hollandse welgeborenen zonder ridderlijke levenswijze maar met een adelsstatuut een zaak waarvoor juist in de laatste jaren onder historici weer belangstelling bestaat. In het proefschrift van A.L.P. Buitelaar over *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993) wordt uitvoerig aandacht besteed aan het daaraan ten grondslag

liggende standsbegrip, waarbij de auteur op blz. 279-280 in een uitvoerige noot in discussie treedt met P.C.M. Hoppenbrouwers en de opvattingen in diens proefschrift *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360-ca.1515)*, 2 delen, Wageningen 1992. Hoppenbrouwers op zijn beurt heeft daarop geantwoord in een bespreking van Buitelaars boek in de *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) blz. 563-565. Daarmee is de discussie bepaald nog niet gesloten.

Ook de auteur van het hier besproken boek, Prof. mr. M. Bos, gaat op het werk van Buitelaar in en daarmee expliciet ook op het mijne, aangezien het mijn visie is die door Buitelaar nader is uitgewerkt. Vooral in §4 van hoofdstuk V over 'De stand van het geslacht: ministerialiteit en adel' (blz. 209-215) behandelt hij deze problematiek. De stamvader van zijn geslacht is immers de Stichtse *ministerialis* Wolfger van Amstel uit de twaalfde eeuw, een dienstman van de bisschop en dus onvrij en niet van adel. Maar in de loop van de dertiende eeuw gingen diens nazaten adellijke allures vertonen, zoals het zegelen met een ruiterszegel (Gijsbrecht III en Gijsbrecht IV van Amstel) en het trouwen met een adellijke dame (Egbert II van den Bosch met Oda van Wassenaar; niet eens vermeld is het feit dat Gijsbrecht III van Amstel was gehuwd met een meisje uit het geslacht Van Cuyk). Daaruit leidt de auteur dan af dat er met Gijsbrecht III omstreeks 1250 een verandering optrad in de stand van diens geslacht, zodat het voortaan niet meer tot de ministerialiteit maar tot de adel behoorde.

Op dit punt verschillen wij (Buitelaar en ik) met hem van mening. Kort gezegd komt het hierop neer, dat in het graafschap Holland in het midden van de dertiende eeuw een splitsing in de ministerialenstand werd doorgevoerd, waardoor de ridderlijk levenden onder hen voortaan werden betiteld als *nobiles*, edelen, en vrij waren van de belasting genaamd 'schot', terwijl de boeren-ministerialen schotplichtig werden en golden als *ignobiles*, onedelen. De nazaten van beide groepen in de rechte mannelijke lijn behielden die kwalificaties ook voor de rechtbank en gingen dus twee standen vormen, de welgeborenen en de huislieden, ongeacht het sociale niveau dat ze

bereikten door stijging of daling op de maatschappelijke ladder. De nazaten van Wolfger van Amstel leefden in de dertiende eeuw als ridders en gingen in het graafschap Holland dus als edelen gelden, ondanks hun afkomst van Stichtse ministerialen.

In het Sticht Utrecht evenwel vond deze tweedeling van de ministerialenstand in een ridderlijke of edele en een niet-ridderlijke of onedele component niet plaats, zodat daar alle nazaten van twaalfde-eeuwse ministerialen hun voorvaderlijke stand behielden, ongeacht hun sociaal niveau. Zo waren en bleven de Amstels Stichtse ministerialen, terwijl ze tegelijkertijd Hollandse edelen werden. Er was dus geen sprake van de overgang van de ene stand in een andere, hetzij door een adelsverheffing of door geboorte uit een edelvrije moeder (zie onder), maar van een leven onder twee landsheerlijkheden, het graafschap Holland en het Sticht Utrecht, met twee verschillende adelsstatuten; een soort van dubbele nationaliteit dus, om het anachronistisch te zeggen.

Aan de andere kant behoorde men binnen een bepaald vorstendom niet tegelijkertijd tot twee standen, maar slechts tot één, ofwel adel ofwel ministerialiteit. Zo moet ik Prof. Bos dan ook bestrijden als hij op blz. 213 naar aanleiding van de overgang van de edelvrije Giselbertus uten Goye in de Stichtse ministerialiteit kort voor 1245, het 'volledig ondenkbaar' acht dat deze toetreding 'verval van zijn adeldom zou hebben meegebracht'. Hij noemt hem een 'ministeriaal in buitengewone dienst' en vraagt zich af of er nog meer van dergelijke 'ministerialen *hors cadre*' zijn geweest.

Ik wil niet ontkennen dat er enkele ministerialengeslachten van edelvrije afkomst zijn geweest, die door dat feit een zeker sociaal prestige bleven genieten, zolang zij tenminste hun ridderlijke levenswijze overeind hielden; naast de Stichtse heren Uten Goye is het Gelderse ministerialengeslacht Cock van Weerdenburg zo'n geval, waarvan ik vermoed dat het afstamde van Rudolf, broer van bisschop Balderic in de tiende eeuw. Dat prestige kon ertoe leiden, dat deze ministerialen met edelvrije dames konden trouwen, zodat hun kinderen, althans in wereldlijke vorstendommen, dan weer als edelen golden. In de geestelijke

vorstendommen binnen het Duitse Rijk evenwel, waartoe ook het Sticht Utrecht behoorde, was dat niet het geval: daar gold bij een huwelijk tussen een ministeriale man en een edelvrije vrouw of andersom 'die ärgere Hand', dat wil zeggen dat de kinderen de stand kregen van de ministeriale ouder. Buitelaar heeft dat probleem behandeld (blz. 33-34), aangezien zich zulke huwelijken binnen de Stichtse ministerialiteit hebben voorgedaan. Juist omdat de bisschop er zeker van kon zijn dat de kinderen van zijn ministerialen ook weer tot zijn ministerialiteit zouden behoren, maakte hij tegen dergelijke huwelijken al in de twaalfde eeuw geen bezwaar. Wereldlijke vorsten waren daartoe uit de omgekeerde overweging toen nog volstrekt niet bereid.

Hadden de Amstels tot de Gelderse of de Hollandse ministerialiteit behoord, dan zouden de huwelijken van Gijsbrecht III met een meisje Van Cuyk en van Egbert II van den Bosch met Oda van Wassenaar in de dertiende eeuw hebben geleid tot een adellijke status van hun kinderen. Maar zij behoorden niet tot de Hollandse of de Gelderse, maar tot de Stichtse ministerialiteit, waar dit niet gold. Hun nazaten bleven Stichtse ministerialen, zoals Egbert van den Bosch, knape, die ca. 1356 onder de 'mannen en dienstmannen' van de bisschop als getuige bij een rechtszitting figureerde (Bos blz. 205 noot 34, onder verwijzing naar Buitelaar blz. 359 noot 190). Dat sloot niet uit dat ze sinds de tweede helft van de dertiende eeuw tegelijkertijd deel uitmaakten van de stand der Hollandse edelen of welgeborenen, waarop ze zich nog in de zestiende eeuw beriepen.

Dat beroep op hun welgeborenschap was voor Bos uiteraard een dankbaar aangegrepen uitgangspunt voor verder genealogisch onderzoek, aangezien de welgeborenen tot de 'oligarchie ten plattelande' behoorden (blz. 75) en 'slechts een gering percentage der totale bevolking uitmaakten' (blz. 69). Toch waren er in de late middeleeuwen in Holland naar de mening van I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden* (Groningen-Den Haag 1926) teveel welgeborenen per ambacht om hen allen af te laten stammen van de feodale adel, zodat hij meende in hen de nazaten van een praefeodale adel te moeten zien. Die opvatting is weerlegd door P.W.A. Temminck, 'De

Hollandsche "Welgeborenen", in *Verslagen en Mededeelingen Oud-Vaderlandsch Recht*, 10/2 (1948) blz. 253-289, die op hun feodale en schildboortige kenmerken wees, maar hun grote aantal niet verklaarde. Volgens Bos ligt die omvang mede aan een exodus van Leidse welgeboren Hoeken naar het omringende platteland tengevolge van de twisten met de Kabeljouwen in de veertiende en vijftiende eeuw (blz. 120); een oplossing die ik niet erg bevredigend vind. Want waar kwamen dan al die welgeboren Leienaren vandaan? Mij lijkt het eerder een vanzelfsprekend bijverschijnsel van de collectieve verheffing van een sociale bovenlaag tot juridische adelstand, met rechtsverkrijging door alle nazaten daarvan in de rechte mannelijke lijn, ongeacht sociaal niveau. Evenredig met de bevolkingsgroei neemt dan ook de adel of welgeborenschap in omvang toe.

In verband hiermee wil ik nog een opmerking maken over het 'feodale' element in de rechtspositie der welgeborenen, op welk punt Bos naar mijn mening ten onrechte kritiekloos Immink volgt (blz. 68-74). Het interessante aan het door Bos bijeengebrachte genealogisch materiaal is juist dat een groep van welgeboren mannen, die in de zestiende eeuw niet meer over leenbezit, maar wel over allerlei andere vormen van bezit en eigendom beschikte, zich in 1528 met succes voor het Hof van Holland op schotvrijdom beriep en verwees naar haar plicht om met de baljuw de strafrechtspraak ter Hoge Vierschaar uit te oefenen (blz. 68). De schotgaarders, eisers in dit geding, wilden alleen schotvrijdom verlenen voor grond die leengoed was, maar werden daarin niet ontvankelijk verklaard, hoewel de grond van de welgeborenen uitdrukkelijk geen leengoed was. Leenbezit was dus kennelijk niet het criterium voor schotvrijdom, en ook rustte deze niet op de grond maar op de persoon van de welgeborene. Verder was de Hoge Vierschaar van de baljuw geen bank van het leenrecht, maar van het landrecht, zodat de welgeborenen ook in dat opzicht niet als leenmannen maar als landrechtelijk gekwalificeerden optraden. Zelfs hun persoonlijke krijgsdienst berustte niet op leenbezit, maar kwam in plaats van de collectieve heervaat der huislieden, die een landrechtelijke plicht was. Hun voorkeursbehan-

deling berustte dus niet op feodaliteit maar op (gewezen) schildboortigheid, wat niet hetzelfde was, al wordt het door Immink en Bos wel zo voorgesteld.

Het Stichts-Hollands geslacht Van den Bosch van de hand van Prof. mr. M. Bos biedt kortom een uiterst boeiende en veelzijdige verzameling van bronnenmateriaal met bijbehorende interpretatie, die niet alleen heeft gediend ter reconstructie van twintig generaties nazaten van de Utrechtse *ministerialis* Wolfger van Amstel, maar ook kan bijdragen aan de verheldering van enige kernvragen betreffende adel en ridderschap in het middeleeuwse graafschap Holland en het Sticht Utrecht.

Johanna Maria van Winter

HOF EN GESCHIEDSCHRIJVING: NAAR EEN NIEUWE SYNTHESE?

Elitegeschiedenis is de laatste decennia geen vies woord meer. De toenemende belangstelling voor de rol van elites in het verleden is niet los te zien van het groeiende besef dat elites nu eenmaal tot de maatschappelijke realiteit in heden en verleden behoren. Elk experiment met de egalitaire ideologie, die deze 'ongezonde' en 'onnodige' uitgroeisels van de oude samenleving wilde wegsnoeien, leidde immers steeds weer tot nieuwe uitstulpingen van voorrechten en rijkdom, zij het dat de nieuwe elites soms op een andere plaats ontsproten, en bovendien hun bevoorrechtiging graag verheimelijken. Nadat het heden ons beroofde van de egalitaire illusie, moest ook het verleden met nieuwe - of beter, weer geopende - ogen bekeken worden.

De weerzin gold het sterkst voor de elite die zijn plaats met een beroep op afstamming legitimeerde: de adel. De top van de op afstamming gebaseerde samenleving, het vorstelijk hof, moest het daarbinnen vervolgens het zwaarst ontgelden. Hierin kwam verandering, voorzichtig sinds het begin van de jaren zeventig, maar de laatste jaren bijna onstuimig. De vruchten van deze heroriëntatie zijn te talrijk om hier nog eens de revue te laten passeren. Bovendien illustreert het literatuursignalement